

Medeklinkers van het Nederlands en van het Tsjechisch

1 Medeklinkers in het algemeen

1.1 Algemene opmerkingen

In dit hoofdstuk komen de belangrijkste eigenschappen van de Nederlandse en de Tsjechische medeklinkers aan bod, wat de articulatie van de medeklinkers betreft; het medeklinker systeem van het Nederlands en van het Tsjechisch en de vorming van bepaalde allofonen die er in het Nederlands voorkomen en in het Tsjechisch niet of die op de ene of de andere manier belangrijk zijn qua uitspraak.

In het volgende college wordt echter nadruk op de functie van de medeklinkers in context gelegd – het zou om de fonologische processen gaan omdat de woorden eigenlijk altijd gecombineerd worden tot grotere eenheden en zinnen, waar de klanken anders klinken dan in de afzonderlijke woorden, wanneer gevolgd of voorafgegaan door bepaalde klanken. Zo hebben we bijvoorbeeld *zand*, *veel zand* en *het zand* uitgesproken respectievelijk: [zɑnt], [vel zɑnt] en [ɔt sɑnt].

Hoe beschrijven we de medeklinkers in het algemeen

Er zijn vier criteria die we gebruiken om de medeklinkers van het Nederlands en van het Tsjechisch te beschrijven.

De beschrijving volgens:

- de articulatieplaats: *bilabiale, labiodentale, prealveolaire, postalveolaire, palatale, velare en glottale*
- volgens de wijze van articulatie: *plosieven, fricatieven, affricaten, vibranten, lateralen, half-vocalen en nasalen.*
- volgens de stand van het velum: *komt er nasalisatie voor of niet*
- volgens de activiteit van de stembanden: *stemloos/stemhebbend*

Akoestisch gezien onderscheiden we nog twee groepen medeklinkers – *de sonoranten en de obstruenten*. Bij de sonoranten horen de nasalen, halfvocalen, lateralen en de medeklinker [r].

2 Het medeklinkersysteem van het Tsjechisch en de eigenschappen daarvan

Over de Tsjechische medeklinkers geldt over het algemeen dat de articulatorische en akoestische vorm min of meer stabiel is en weinig afhankelijk van de vocalische omgeving. Het Tsjechisch heeft 24 fonemen. Het standaard Tsjechisch kent de processen van de palatalisatie en aspiratie niet.

De Tsjechische medeklinkers worden in tabel 4 weergegeven die aangepast is wat de terminologie betreft en vereenvoudigd voor de doeleinden de vergelijking met het Nederlands. Het Tsjechisch onderscheidt verder de zogenaamde “echte” consonanten, die een stemloos/stemhebbend paar vormen (in de tabel zijn dat de plosieven, fricatieven behalve [ɣ] en affricaten en [ř] en [h] en de sonoren). De onechte of marginale consonanten zijn de [c] en de [č].

Tabel 4: Medeklinkers van het Tsjechisch

Wijze Plaats	Plosieven	Fricatieven	Affricaten	Vibranten	Lateralen	Half- vocalen	Nasalen
Bilabiaal	[p] [b]						[m]
Labiodentiaal		(f) [v]					
Prealveolair	[t] [d]	[s] [z]		[r] [ř] [ř]	[l]		[n]
Postalveolair		[š] [ž]	[c] (□)				
Palataal	[tʃ] [dʃ]		[č] (□)			[j]	[ɲ]
Velaar	[k] (g)	[x] (ɣ)					(ŋ)
Glottaal						[h]	
Stem +/-	- +	- +	- +	- +	- +	- +	- +

De medeklinkers die in de tabel 4 tussen haakjes staan komen in het Tsjechisch of alleen in leenwoorden voor of ontstaan door verschillende assimilatieprocessen, meestal door assimilatie van stem. Dat wil zeggen dat het soms moeilijk is om minimale paren met deze klanken te vinden en dat we de klanken meestal op bepaalde posities kunnen vinden.

Voorbeelden van de minimale paren van de Tsjechische medeklinkers:

[p] [b] [m] - *píje – bíje – myje*: hij drinkt, hij slaat, hij wast

[t] [d] [n] - *vata – vada— vana*: katoen, defect, badkuip

[tʃ] [dʃ] [ɲ] - *rotí (se) – rodí (se) – roní*: het peloton wordt samengesteld, hij wordt geboren, hij huilt

[k] – *roty – roky*: pelotons, jaren

[v] – *bíje – víje*: hij slaat, hij vouwt

[s] [z] – *kosa* – *koza*: zeis, geit
[š] [ž] – *šít* – *žít*: hechten, leven
[χ] [h] – *chodit* – *hodit*: lopen, werpen
[c] [č] – *cáry* – *čáry*: lompen, strepen
[ř] – *řádný*: fatsoenlijk
[r] [l] – *rak*, *lak*: rivierkreeft, vernis
[j] – *jít* – *žít*: lopen, leven

2.1 Specifieke medeklinkers van het Tsjechisch:

a) Articulatorische eigenschappen van de medeklinkers [v], [r], [ř]

De articulatoirische beweging bij de vorming van [v] lijkt op de beweging bij de vorming van de plosieven. De “frictie” die typerend is voor fricatieven wordt verminderd in het Tsjechisch en vooral aan het woordbegin en tussen klinkers. Dit verschil komt naar boven in vergelijking met dezelfde medeklinker in andere talen.

Het specifieke kenmerk van het Tsjechisch is dat ze meer dan één vibrant gebruikt. De medeklinker [r] wordt als tongpunt –r uitgesproken¹. De [ř] is gekenmerkt door meer trillingen dan de [r] en hij heeft ook een stemloze variant [ř̥].

b) Eigenschappen van de medeklinker [ŋ]

De velare nasale medeklinker [ŋ] is een positionele variant van de prealveolaire nasale medeklinker [n]. Afhankelijk van de naburige medeklinker - [k], [g] wordt de [n] als [ŋ] uitgesproken in woorden als *maminka* – moeder [mamɪŋka]. In de vergelijking van het Tsjechisch en van het Nederlands komen problemen tussen de spelling en de uitspraak voor. In het Tsjechisch staat de letter *n* gevolgd door de letter *g* niet voor één klank zoals in het Nederlands. Zie voorbeelden verder in de tekst.

c) Eigenschappen van de medeklinkers die door assimilatieprocessen ontstaan [ɣ], [ɔ], [ɔ̃]

¹ Andere varianten worden als spraakstoornissen aangeduid.

De stemhebbende velare fricatief [ɣ] bestaat in het Tsjechische medeklinkersysteem wel maar wordt alleen facultatief gebruikt in sandhi samenstellingen (waar assimilatie voorkomt) zoals *abych byl* – dat ik zou zijn [abiɣ bil]. De postalveolaire affricaat [tʃ] ontstaat door assimilatie van stem in het Tsjechisch en wordt obligatorisch gebruikt als een stemhebbende tegenhanger van de medeklinker [c] in woorden als *leckdo* – iedereen [leɰgdo]. Hetzelfde geldt over de palatale affricaat [tʃ] in het Tsjechisch, wiens stemloze tegenhanger is [č] in woorden als *lučba* – scheikunde [lu ɰba].

d) Medeklinkers in de leenwoorden: [f], [g]

De medeklinker [f] verschijnt in alle posities van uitheemse woorden zoals *film, profit, brak* – film, winst, avondkostuum. In inheemse woorden komt deze medeklinker vooral in onomatopoeia en emotionele woorden voor – *fičet* - waaien.

De medeklinker [g] komt in leenwoorden voor en in inheemse woorden ontstaat hij door assimilatie van stem en dan vertegenwoordigt hij de positionele variant van de medeklinker [k], gebruikt voor stemhebbende consonant dat een paar stemhebbend en stemloos vormt – *k domu* – naar huis [g domu].

3 Het medeklinkersysteem van het Nederlands en de eigenschappen daarvan

Bij de beschrijving van de Nederlandse medeklinkers concentreren we ons op de uitspraak van het ABN² - het Noord Nederlands dus.

Tabel 5: Medeklinkers van het Nederlands

	Obstruent	Obstruent	Sonorant	Sonorant	Sonorant
	Plosieven	Fricatieven	Nasalen	Liquidae	Half-vocalen
Labiaal	[p] [b]	[f] [v]	[m]		[w]
Dentaal	[t] [d]	[s] [z]	[n]	[l] [r]	
Palataal		(š) (ž)			[j]
Velaar	[k] (g)	[χ] [ɣ]	[ŋ]		
Glottaal					[h]
Stem -/+	- +	- +	- +	- +	- +

Voor de algemene beschrijving zie hoofdstuk 1.1.

In de tabel 5 staan sommige medeklinkers tussen haakjes. Het gaat of om de medeklinkers die in de leenwoorden voorkomen of die door assimilatieprocessen ontstaan. Ik geef eerst voorbeelden bij de Nederlandse medeklinkers zoals ze bij Trommelen en Zonneveld (1989) staan en dan concentreer ik me op de medeklinkers die door verschillende fonologische processen ontstaan.

Voorbeelden van Nederlandse medeklinkers:

labiaal: [p] [b] [f] [v] [m] [w] – *pak, bak, fok, vak, mok, wak*

dentaal: [t] [d] [s] [z] [n] [l] [r] – *tak, dak, sok, zak, nok, lok, rok*

palataal: [j] ([š] [ž]) – *jok, (chic, jacquet)*

velaar: [k] [χ] [ɣ] [ŋ][g] – *kok, gal, lach, lang, (go)*

² De medeklinkers die in het AN verschillend worden uitgesproken zijn de volgende: [ɣ] van *geest*, [w] – van *werk*. De tweede medeklinker wordt bilabiaal in het AN uitgesproken, de eerste wordt nog in de sectie van de fonologische processen bij de fricatieven benadrukt.

3.1 Nadere bespreking van de specifieke medeklinkers van het Nederlands

Met de specifieke medeklinkers bedoelen we die medeklinkers waarbij verschillen tussen het Tsjechisch en het Nederlands voorkomen.

a) [v, z, ɣ] aan het begin van lettergreep:

Aan het begin van woorden en binnen in woorden tussen klinkers kunnen zowel stemhebbende als stemloze fricatieven voorkomen. In het Nederlands wordt vaak in deze positie de fricatief als stemloos uitgesproken – in woorden als: *bezem, desem, vee, fee, leugen, goochel*. Dit verschijnsel is zowel persoons- als klankgebonden. Het gemakkelijkst ondergaat deze wijziging de [ɣ] tot een [χ].

b) Nasalen – [n]

Bij de nasalen komt de assimilatie van plaats voor. Hieronder geven wij het overzicht in kort bestek en voorbeelden van de uitspraak van de [n] en de gevallen waarin de assimilatie voorkomt worden nog later besproken:

[n] wordt uitgesproken als:

[m] voor [p], [b], [m] – *aanplant, inperken* [amplɑnt] [ɪmpɛrkɔn]

[ŋ] voor [k], [ɣ], [χ] – *aankomst, onkies* [aŋkɔmst] [ɔŋkis]

[m] voor [f], [v], [w] – *aanvallen* [amvɑlɔn]

[n] voor [j], [c] – *onjuist* [ɔnjʌüst]

De assimilatie is betrekkelijk onduidelijk als de volgende medeklinker [ɣ, χ, f, v, w] is.

c) Palatalisatie: S+J wordt [š], T+J wordt [tʃ]

Deze regel geldt vooral in verkleinwoordsuffixen. De combinatie S+J is te vinden in woorden zoals *sjaal, chique, shampoo* en in de woorden waar een onbeklemtoonde [i] wordt gevolgd door een andere klinker en voorafgegaan door een [s] – *optioneel, speciaal*.

De combinatie T+J uitgesproken als [tʃ] komt in de volgende woorden voor: *katje, bordje*³, *kantje*. Bij het laatste woord komt nog de nasale assimilatie voor.

³ Het fonologische proces van verscherping speelt een rol hierbij. Volgens deze regel worden de stemhebbende medeklinkers [b], [d], [v], [z], [ɣ] altijd stemloos wanneer ze op het eind van een lettergreep staan.

d) Allofonische variatie bij de [l] en [r]

De [r] van *raam* komt in de standaardtaal in twee varianten voor. Het gaat om de tongpunt-[r] en om de huig-[R]. De [R] is jonger en geldt als 'stads' en hij verdringt de [r].⁴ Een populaire variant is tegenwoordig ook de uitspraak van de [r] als approximant [◊] aan het eind van een lettergreep.

De [l] wordt als lichte [l] uitgesproken als hij voor de klinkers staat, aan het woordbegin en als donkere [ɫ] tussen twee klinkers en in de rijmen van lettergrepen.

4 Vergelijking van de Tsjechische en de Nederlandse medeklinkers

De verschillen van de Tsjechische en Nederlandse medeklinkers in de plaats van articulatie probeer ik in tabel 6 samen te vatten. De verschillen tussen beide talen liggen in de wijze van articulatie, bijvoorbeeld in de mate van het handhaven van de contrasten tussen stemhebbende en stemloze medeklinkers van correlatieve paren – bijvoorbeeld het verschil tussen [v] en [f] wordt in het Nederlands aan het woordbegin minder gehandhaafd dan in het Tsjechisch.

Tabel 6: a) Medeklinkers van het Tsjechisch

	Plosief	Fric.	Affric.	Nasaal	Liquida	Halfvoc.
Lab	[p][b]	[f][v]		[m]		
Preal	[t][d]	[s][z]		[n]	[l][r][ř]	
Postal		[š][ž]	[c][k]			
Palat	[tʃ][dʒ]		[tʃ][k]	[ɲ]		[j]
Vel	[k][g]	[x](ɣ)		[ŋ]		
Glott						[h]

b) Medeklinkers van het Nederlands

	Plosief	Fric.	Affric.	Nasaal	Liquida	Halfvoc.
Lab	[p][b]	[f][v]		[m]		[w]

⁴ Booij (1995):8 onderscheidt nog minute varianten van de articulatie van de [r] klank en verdere onderverdeling is ook te vinden in Collins en Mees (1996):199 – 201 Beide boeken heb ik voor de degene die dit interessant zouden vinden.

Dent	[t][d]	[s][z]		[n]	[l][r]	
Palat		(š)(ž)				[j]
Vel	[k][g]	[x][ɣ]		[ŋ]		
Glott						[h]

Uit de tabellen 4, 5 en 6 en uit de vakliteratuur blijkt dat er in het Nederlands een belangrijke articulatieplaats ontbreekt, namelijk de alveolaire en dat er ook nauwelijks palatale medeklinkers zijn.⁵

Tot de basisinventaris van de Nederlandse fonemen horen ook de affricaten niet, terwijl in het Tsjechisch verschijnen ze als basisfonemen wel.

Het Tsjechisch heeft in haar basisinventaris van medeklinkers alleen één halfvocaal – [j]⁶ terwijl het Nederlands kent er drie – [j], [w] en [h]. Het gebruik van de velare stemhebbende fricatief [ɣ] verschilt in beide talen ook.

5 Nadere bespreking van de Nederlandse klinkers die moeilijk zijn voor de Tsjechen om uit te spreken

a) Oppositie stemhebbend x stemloos bij de Nederlandse fricatieven [f] en [v], [s] en [z], [x] en [ɣ] 7 en [v] en [w]

Zoals ik in punt 3.5.1 heb beschreven, wordt de oppositie stemhebbend en stemloos aan het woordbegin en tussen de klankers vaak geneutraliseerd in het Nederlands maar niet in het Tsjechisch.⁸ Zoals in de woorden: *set, zet, fee, vee, lachen, vlaggen*.

Het verschil tussen de articulatie van de Tsjechische [s] en [z] en de Nederlandse variant ligt in de manier van de articulatie. In het Tsjechisch gebruikt men de tongpunt dat de tanden boven in de mond aanraakt, terwijl de Nederlander hem ook tegen de tanden beneden in de mond kan richten en daardoor wordt de uitspraak meer als [š] door de Tsjech waargenomen. Dit komt in de clusters van *spel, stel, bioscoop, huis, krakers* voor; in de clusters sp-,st-, sc,

⁵ Over de status van de palatale medeklinkers wordt in de vakliteratuur gediscussieerd. Booij (1981) en (1995) beschouwt ze als allofonen van de Nederlandse fonemen die door het proces van palatalisatie ontstaan. Een belangrijk verschil tussen de status van de Tsjechische en Nederlandse palatale klanken wordt door Rechziegelová (2003) onder de loep genomen. De palatale klanken ontstaan in het Tsjechisch niet door de secundaire articulatie (palatalisatie). Dit proces werkt in het Tsjechisch niet, hoewel een paar uitzonderingen er zijn. Rechziegelová (2003):109 – 110.

⁶ Om de vergelijking van de medeklinkers te kunnen maken zet ik de [h] in dit hoofdstuk toch bij de halfvocalen.

⁷ De typische Nederlandse medeklinker [ɣ] is echter geen problematisch geval voor de Tsjechen. Deze medeklinker ontstaat door assimilatie van stem in het Tsjechisch. De medeklinker komt in bepaalde posities voor en zijn uitspraak is facultatief. Bijvoorbeeld in de zin *abych byl* [αbi ɣbil] – dat ik zou zijn.

⁸ Collins en Mees (1996) aangeven dat vooral het verschil tussen [f] en [v] het minst is en dat geldt vooral voor het ABN en de Randstad. Collins en Mees (1996) 189 – 190.

aan het woordbegin, voor geronde klinkers en na [r]. Voorbeelden van het Tsjechisch met dezelfde clusters: *spát, stát, loskuták, trs* – slapen, staan, vogelsoort, bosje.

Bij de uitspraak van de medeklinkers [v] en [w] komen voor de Tsjechen problemen voor als deze medeklinkers aan het woordbegin staan. Door het feit dat de [v] aan het woordbegin vaak in het Nederlands stemloos wordt uitgesproken ontstaat er in feite een contrast stemloos x stemhebbend bij de [v] en [w] dat de Tsjechen niet kennen en daardoor vaak niet maken. Bijvoorbeeld in woorden – *vee x wee, vat x wat, val x wal, vaag x waag*

b) De allofonische varianten van de [r] en [l]

Omdat er in het Tsjechisch alleen maar de tongpunt – [r] als de norm bestaat, verwachten we dat de Tsjechen in het Nederlands deze medeklinker of als tongpunt-[r] zullen uitspreken of als de approximant [ɹ] zoals in de woorden: *groot, maar, parel*. De reden daarom ontleen ik aan Skaličková (1974). Skaličková vergelijkt de Engelse [r] uitgesproken als een post-velare approximant met de uitspraak van de Tsjechische [ř]. Ze stelt vast dat deze twee medeklinkers vergelijkbaar zijn wat de plaats en de wijze van articulatie betreft. (Skaličková 1974:121).

De [l] wordt in het Tsjechisch als een laterale medeklinker uitgesproken zonder de allofonische variatie typerend voor het Nederlands – de lichte [l] en de donkere [ɫ]. De donkere [ɫ] komt voor de medeklinkers en voor een pauze en na de open achterklinkers zoals in de woorden: *holle, getallen, wel, paal*.

c) Het contrast tussen de spelling en de uitspraak van [ŋ] in het Tsjechisch en in het Nederlands

De Tsjechen hebben de neiging om de lettercombinatie n + g altijd als [nk] uit te spreken, in alle posities van de Nederlandse woorden. In het Nederlands staat de tekencombinatie n + g op morfeemeinde voor één klank – de [ŋ] van *bang, ding, ring* vs. *fungeer* [ŋɣ]. Het Tsjechisch beschouwt deze tekencombinatie als opeenvolging van twee letters en ze worden als twee klanken uitgesproken. Bij de uitspraak van de Tsjechische woorden geldt dat de [g] stemloos wordt aan het wordeinde en de woorden als *doping, internetbanking* worden dan uitgesproken als [dopiŋk], [internetbankiŋk].

6 Opsomming van de medeklinkers die moeilijk zijn voor de Tsjechen om uit te spreken

a) Opposities van de volgende fricatieven aan het woordbegin:

[f] x [v] van *fee en vee*

[s] x [z] van *set en zet*

[χ] x [ɣ] van *lachen en vlaggen*

b) oppositie van [v] en [w] van *vee en wee*

c) de uitspraak van de allofonische variatie bij de [r] van *groot, maar, parel* en de [l] van *melk, wel*

d) uitspraak van de tekencombinatie n+g op morfeemeinde in de woorden als *koning, streng, kettingrookster, engel*

7 Samenvatting

- **wat jullie moeten weten:**
- **hoe je de medeklinkers beschrijft – de criteria**
- **je moet alle medeklinkers in fonetische termen kunnen beschrijven**
- **de eigenschappen van de velare nasale medeklinker en van de vibranten en lateralen in beide talen**
- **de eigenschappen van de combinatie s+j, t+j – de palatalisatie**
- **je moet ze correct uit kunnen spreken**

8 Bibliografie:

- zie het hoofdstuk over de klinkers